

וקולן יישמע

יהודיות נאורות בברלין

נטלי ניימרק-גולדברג

מרכז זלמן שזר

מכון ליאו בק ירושלים

נטלי ניימרק־גולדברג

וקולן יישמע – יהודיות נאורות בברלין

גשרים

מחקרים בתולדות יהודי מרכז אירופה

מכון ליאו בק ירושלים לחקר יהודי גרמניה ומרכז אירופה

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים

א. דימיטרי שומסקי: בין פראג לירושלים – ציונות פראג ורעיון המדינה הדו־לאומית בארץ־ישראל

ב. מריון קפלן: מגדר, מעמד ומשפחה – צמיחתה של הבורגנות היהודית בגרמניה הקיסרית

ג. נטלי ניימרק־גולדברג: וקולן יישמע – יהודיות נאורות בברלין

נטלי ניימרק־גולדברג

וקולן יישמע

יהודיות נאורות בברלין

מכון ליאו בק ירושלים
מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

Natalie Naimark-Goldberg
Enlightened Jewish Women in Berlin

המערכת המדעית – מכון ליאו בק ירושלים
פרופ' שמואל פיינר, ד"ר דורון אברהם, ד"ר אניה זיגמונד, פרופ' גיא מירון, ד"ר רחל
לבנה-פרוידנטל, פרופ' דב קולקה

עריכה לשונית: לילך צ'לנוב
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות
The German Federal Ministry of the Interior

תמונת העטיפה: דיוקנה של הנרייטה הרץ לבית דה למוס (1764–1847),
מאת Anna Dorothea Therbusch, 1778.
© bpk / Nationalgalerie, SMB / Jörg P. Anders

מסת"ב 3-309-227-965-978 ISBN
מספר קטלוגי 185-637 Catalogue No.
© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים,
ולמכון ליאו בק ירושלים, תשע"ד
© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem
And Leo Baeck Institute, Jerusalem
Printed in Israel, 02/2014

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות והדפסה: מכון האופסט שלמה נתן, בירושלים

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	מבוא
16	נשים ונאורות
25	נשים יהודיות, הנאורות וההשכלה
30	נשים ורומנטיקה: עיון מחודש
37	מחוץ לגבולות הסלונים
41	הקשבה לקולן של הנשים
	פרק ראשון:
45	מכתבים אישיים – זירה חלופית לשיח תרבות
47	השתמרות מכתבים – שימור הקול הנשי
53	בעידן המכתבים: השתתפות הנשים בתרבות האפיסטולרית
58	המכתב כסוכן תרבות: "ציבוריותו" של המכתב הפרטי
63	דיאלוגים אפיסטולריים: קריאה פמיניסטית במכתבי הנשים
	פרק שני:
79	נשים, קריאה ומודרניזציה
80	נשים יהודיות כחלק מציבור הקוראים – מהפכה?
93	נשים – קוראות עצמאיות
101	שקיעת ההגמוניה התרבותית של הספרות הדתית
104	מן העולם הבא אל העולם הזה: קריאה והתבוננות פנימית
109	במעגל הקוראים הנאורים: חומרי קריאה מגוונים
	פרק שלישי:
118	נשים יהודיות בשדה הספרות
123	אסתר גר: בין אידאולוגיה לפרקטיקה
136	הקריירה הספרותית של דורותיאה מנדלסון
150	המכתב האישי כספרות: יצירתה הייחודית של רחל לוין
157	שרה מאיר – סופרת נשכחת

פרק רביעי:

- 162 ביקורים במרחצאות המרפא
163 המרחצאות – אתר המרפא ואתר למפגש חברתי
169 התפתחות המרחצאות ועליית הבורגנות
172 נוכחות יהודית במרחצאות במרכז אירופה
180 מגעים חברתיים באתרי המרחץ
188 הביקורים במרחצאות והשתתפות הנשים במרחב הציבורי

פרק חמישי:

- 194 מפגשים חברתיים-תרבותיים בבתים פרטיים: נשים יהודיות
ותרבות האירוח
195 ערעור על ההיררכיה המגדרית במפגשים חברתיים
201 הסלונים וייצוגם בהיסטוריוגרפיה
206 מפגשים אינטימיים בבתים פרטיים
213 מפגשים חברתיים ולימוד בלתי פורמלי בקרב נשים
220 הרחבת המעגל החברתי: הכללת יהודים אחרים בתיאור ההיסטורי

פרק שישי:

- 230 אמנציפציה נשית: נישואין, גירושין, עצמאות
234 מ"עבדות" ל"חירות": גירושין ואמנציפציה
242 להינשא או לא להינשא? הרהורים על מוסד עתיק יומין
253 עצמאות נשית
260 מסגרות חלופיות: חיים משותפים עם נשים אחרות

פרק שביעי:

- 269 בין תרבות להמרת דת
271 תרבות ממושך, המרת דת מאוחרת
282 מבט השוואתי על המרת הדת
287 המעבר לנצרות
298 היחס ליהודים וליהדות לאחר המרת הדת

סיכום

- 311 רשימה ביבליוגרפית
354 מפתח

לזכרם הברוך של סבתותיי וסביי

געלע ולייב שטודם

חווה ומשה ניימרק

פתח דבר

ספר זה דן בקבוצה של נשים יהודיות שחיו בברלין והיו בין הנשים הראשונות בחברה היהודית האשכנזית שהשתלבו בתהליכי המודרניזציה ובתרבות האירופית וגילו השקפה פמיניסטית. הספר מציג את פעילותן הרבגונית בזירה האינטלקטואלית ובזירה התרבותית והחברתית ודן בדרך מחשבתן ובקשר שלהן עם הנאורות.

הנשים הללו נולדו כולן בגרמניה במאה השמונה-עשרה, רובן בברלין. טרם הוקדש להן מחקר בעברית וההתעניינות בהן בארץ מועטה מאוד. אף שמעולם לא היו קבוצה מאורגנת ומובחנת, שררו בין הנשים האלה קשרי ידידות והיה להן רקע תרבותי-חברתי משותף ודפוסי תרבות דומים – למעשה, כולן נטמעו בחברה הסובבת ומרביתן המירו את דתן. אורח חייהן התבטא בהופעה חיצונית אופנתית, במעבר הדרגתי לשימוש בגרמנית גבוהה, בהשכלה כללית, בביקורים בתאטרון ובהתרופפות בקיום מצוות הדת. מידת השתלבותן התרבותית משתקפת היטב בדיוקנאות שהן או בני משפחותיהן הזמינו אצל ציירים נודעים, כמו דיוקנה של הנרייטה הרץ, חודשים אחדים לפני נישואיה, המופיע בשער הספר, ציור פרי עטה של אמנית הפורטרטים אנה דורותיא תרבוש.

הספר שואף לתרום למגמה הקוראת לבחון את העבר, ובכלל זה את חוויותיהם של היהודים בעידן המודרני, בעיניים מגדריות. מחקרים היסטוריים רבים שעסקו בתולדות היהודים בראשית העת החדשה התמקדו, עד לאחרונה, בעיקר בתמורות שחלו בקרב הגברים והתעלמו במידה רבה מן השיח המגדרי שרווח בחברה הנדונה ומהשלכותיו. גישה זו בלטה במחקר על המפגש של היהודים עם הנאורות, ונמתחת עליה כאן ביקורת. ספר זה מבקש להעמיד את הנשים בקדמת הבמה, להתמקד בדבריהן ולאפשר לקולותיהן להישמע היום. בעזרת ההתבוננות במקורות מנקודת מבט מגדרית הספר חושף את ההיקף הנרחב של השתתפות הנשים היהודיות בשיח האינטלקטואלי ובעולם התרבותי והחברתי בשלהי המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה, ומציג תמונה מתוקנת של חיי התרבות באותה תקופה ושל מקומן של הנשים היהודיות בעולם האינטלקטואלי והחברתי דאז. הוא גם מתאר את עלייתה של תודעה פמיניסטית בקרב הנשים הללו.

מטרתו העיקרית של המחקר היא אפוא לבחון את השיח של הנשים עצמן ולעמוד על השתתפותן הפעילה בעולם התרבותי והחברתי המודרני. לשם כך הוא מציג קריאה ישירה בדבריהן של הנשים, בראש ובראשונה בהתכתבויות הרבות שהן היו מעורבות בהן ובטקסטים ספרותיים שהן כתבו, כמו זיכרונות, ספרים, מאמרים ואפילו דברי

שירה. ההשוואות הנערכות לאורך הספר בין הנשים היהודיות הנאורות לבין קבוצות אחרות – גברים יהודים בתקופתן, נשים יהודיות שחיו בהקשרים היסטוריים אחרים, וגם נשים לא יהודיות בנות התקופה – והצבתו של הדיון בזיקה לשיח העכשווי על נשים ומגדר בהיסטוריה היהודית, שיח ההולך ומתפתח בארץ ומחוצה לה, מאפשרות להציג את קורותיהן של נשים אלו מחדש: לא כתופעה שולית ויוצאת דופן בהיסטוריה היהודית, שאיננה נוגעת לרוב המכריע של העם, אלא כחלק ממכלול התהליכים שעברו על החברה היהודית בעידן המודרני.

כבוד הוא לי להביע את תודתי ואת הוקרתי על הסיוע והתמיכה שקיבלתי מיחידים וממוסדות במהלך כתיבת הספר.

ספר זה מבוסס על עבודת הדוקטור שכתבתי באוניברסיטת בר-אילן בתכנית לפרשנות ותרבות בהדרכתו של פרופ' שמואל פיינר מהמחלקה לתולדות ישראל. המחקר התאפשר הודות למלגה נדיבה שקיבלתי – "מלגת הנשיא לדוקטורנטים מצטיינים". במהלך לימודיי זכיתי ליהנות ממענקים נוספים, ובהם מלגה מהמרכז לחקר האישה ביהדות על שם פניה גוטספלד-הלר באוניברסיטת בר-אילן ומלגה ממכון לאו בק בירושלים. בשנים האחרונות השתתפתי בכמה מחקרים שעסקו ב"ספריית ההשכלה" ובצמיחתו של שוק הספרים היהודי המודרני, ובמסגרתם זכיתי לתמיכתן של "קרן גרמניה-ישראל" (G.I.F) ושל הקרן הלאומית למדע.

אני מבקשת להודות תודה עמוקה לשמואל פיינר, חוקר דגול של ההיסטוריה היהודית המודרנית וחלוץ במחקר ההיסטורי על נשים יהודיות ונאורות. לא יכולתי לאחל לעצמי מנחה מומחה יותר ממנו בתחום המודרניזציה והחילון של החברה היהודית באירופה בכלל ובגרמניה בפרט וכן בתחום ההשכלה היהודית. אני מודה לו מקרב לב, לא רק על ההכוונה ועל הקריאה הביקורתית, אלא גם על התמיכה והעידוד במהלך כתיבת התזה, וגם על המשך שיתוף הפעולה במיזמים נוספים בשנים האחרונות.

השנים שבהן השתתפתי במחקרים בחסות "קרן גרמניה-ישראל" (G.I.F) והקרן הלאומית למדע הביאו תועלת רבה לספר זה. תודה מיוחדת לזר שביט, אחת החוקרות הראשיות בפרויקטים האלה, על שקראה גרסה מוקדמת של כתב היד והעירה הערות מועילות. תודה גם לטל קוגמן; במהלך עבודתנו המשותפת נעשתה טל לא רק לעמיתה נאמנה אלא גם לחברה קרובה, והיא קראה והעירה הערות חשובות על חלקים מן הספר. המפגשים בין השותפים הישראלים במחקרים האלה, ובהם שמואל פיינר, שטפן ליט וחגית כהן (נוסף על זר שביט וטל קוגמן), לשותפים הגרמנים, כריסטוף שולטה, אנדראס קנקה וויליאם היסקוט ז"ל, שהלך בינתיים לעולמו בטרם עת, היו במה לדיונים פוריים. דיונים אלו עזרו לי להציב את נושא הספר בהקשר רחב יותר וחידדו הבחנות חשובות על הנאורות הגרמנית ועל ההשכלה היהודית.